

УДК 342.9

*А. А. Манжула**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри галузевого права**Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка***ОСНОВНІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ**

Будь-яка діяльність породжує певні наслідки. Останні можуть бути як позитивними, так і негативними. А значить настання тих чи інших наслідків призводить до відповідальності. Залежно від характеру наслідків різняться й характер відповідальності. Тобто мова йде про позитивну та ретроспективну (негативну) відповідальність. Перша породжує різного роду заохочення, в той час, як друга – стягнення, обмеження. Не є винятком і діяльність науково-дослідних установ, котра також призводить до різного роду наслідків, а значить і породжує певний вид відповідальності. Тому особливо актуальним є питання про види відповідальності науково-дослідних установ, існуючі проблеми їх притягнення до відповідальності та можливі шляхи вдосконалення окресленого інституту.

Питання відповідальності неодноразово висвітлювалося у правовій літературі. Зокрема, окремі аспекти вказаної проблематики були предметом наукових досліджень С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилєва, О.М. Бандурки, С.М. Братуся, В.С. Венедіктова, І.О. Галагана, О.С. Йоффе, А.Т. Комзюка, В.М. Кудрявцева, В.В. Лазарева, М.І. Мельника, О.М. Музичука, Г.О. Пономаренко, І.С. Самоценка, О.Ф. Скакун, В.В. Сташиса, М.С. Строговича, В.Я. Тація, М.Х. Фарукшина, М.І. Хавронюка, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича та інших. Науковий вклад названих науковців є беззаперечним. Проте чимало питань залишилося невирішеними. Зокрема, переважна кількість наукових доробок стосується загальних положень юридичної відповідальності або її різновидів – адміністративної, кримінальної, дисциплінарної, цивільно-матеріальної. Однак питання притягнення до відповідальності юридичних осіб, таких як науково-дослідні установи, досі викликає жваві дискусії й дебати між науковцями. Відсутні напрацювання в частині визначення особливостей притягнення до відповідальності науково-дослідних установ і шляхів її вдосконалення. Зазначене віддзеркалює актуальність та своєчасність даної статті. Тож, окреслені прогалини й закладаються нами в основу мети наукового дослідження, що проявляється у встановленні проблем удосконалення відповідальності науково-дослідних установ.

Перш за все, варто вказати на те, що будь-яка поведінка у правовій сфері характеризується

юридично значимими наслідками. Це твердження актуальне й для діяльності науково-дослідних установ. А значить, останні теж несуть відповідальність за свою діяльність. Так, під поведінкою у правовій сфері в теорії держави і права прийнято розуміти соціально й юридично значущу свідомо вольову поведінку особи (дію чи бездіяльність), що передбачена нормами права та спричиняє або може спричинити можливі (належні) юридичні наслідки. Поведінка суб'єктів права в будь-якому випадку є юридично значимою, адже без поведінки у сфері дії права не відбуваються правовідносини, не реалізуються права і свободи громадян, оскільки така поведінка виступає як юридичний факт, що визначає її характер: правомірна поведінка викликає виникнення регулятивних правовідносин, неправомірна (правопорушення) – охоронних і захисних [1, с. 590]. Тобто йде мова про засоби впливу на суб'єкта права, породжені поведінкою. Залежно від характеру наслідків ці засоби можуть бути заохочувального (позитивна відповідальність) або обмежувального (негативна відповідальність) характеру. У цьому підрозділі висвітленню підлягають особливості притягнення до ретроспективної (негативної) відповідальності науково-дослідних установ.

Як вірно зазначає колектив авторів навчального посібника «Адміністративна відповідальність в Україні», традиційно правову відповідальність пов'язують із застосуванням заходів державного примусу, розглядають її як передбачену санкціями правових норм реакцію на правопорушення, як реалізацію, застосування і здійснення санкцій. Застосування заходів юридичної відповідальності спричиняє для правопорушників обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру, яку він зобов'язаний перетерпіти та фактично зазнає. Тим самим правопорушник «тримає відповідь» перед державою за неправомірну поведінку [2, с. 6].

З.М. Будько визначає юридичну відповідальність як обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати позбавлення особистого, організаційного або майнового характеру через застосування державою заходів примусу, передбачених законодавством. Таким чином, вчений виділяє ознаки, котрі вирізняють юридичну відповідальність. Зокрема, це: обов'язок зазнати

несприятливих наслідків, передбачених правовою нормою; визнання в якості підстави вчинення правопорушення; постійний зв'язок із державним примусом; процесуальна форма її реалізації [3, с. 15].

К.В. Басін вказує на відсутність у сучасному вітчизняному правознавстві єдиного тлумачення поняття «юридична відповідальність». Вчений шляхом аналізу існуючих наукових доробок у зазначеній царині згрупував наукові підходи до трактування юридичної відповідальності. Зокрема, він виділяв наступні групи наукових позицій: розуміння юридичної відповідальності пов'язується з протиправною оцінкою поведінки, правопорушенням, що тягне за собою державний примус, покарання; розуміння юридичної відповідальності в широкому сенсі, згідно з яким така відповідальність уявляється не лише як наслідок негативного явища, як реакція держави на вчинений делікт, а і як явище позитивне, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя; розуміння юридичної відповідальності як правового явища (наслідку), що існує й реалізується в межах особливого, охоронного правового відношення, тобто трактування юридичної відповідальності як специфічного виду правовідносин [4, с. 11–16].

Деяко подібних висновків дійшла у своєму дослідженні, присвяченому сутності юридичної відповідальності та ролі правоохоронних органів у її забезпеченні, й О.В. Зелена. Вона підмічає, що обидва аспекти юридичної відповідальності діалектично взаємопов'язані. Тому при розумінні категорії юридичної відповідальності вчена пропонує виходити з того, що: позитивний і негативний аспекти відповідальності є частинами цілісного явища; юридичній відповідальності, поряд із охоронним характером, притаманний і регулятивний (останній виражається у правомірній поведінці); юридична відповідальність набуває охоронної ролі виключно у випадку порушення правових приписів [5, с. 40, 52–53].

Іншими словами: вчені прагнуть до симбіозу. Таке прагнення є зрозумілим, однак не виправданим. Звичайно, неправильно юридичну відповідальність зводити виключно до обов'язку зазнати певних обмежень. Юридична відповідальність, беззаперечно, в першу чергу є нічим іншим, як обов'язком дотримуватись норм законів. І тільки в разі їх порушення цей обов'язок доповнюється необхідністю зазнати на собі вплив реакції держави на вчинене правопорушення. Однак правові засоби не здатні впливати на внутрішнє наповнення особи й контролювати її внутрішні спонукання. Вони здатні здійснювати регулювання зовнішніх проявів такого стимулювання. У силу цього з правового аспекту раціональніше юридичну відповідальність, на наше переконання, розглядати у вузь-

кому розумінні – як негативну (ретроспективну) відповідальність. Саме цей підхід використовується нами в подальшому дослідженні проблем вдосконалення відповідальності науково-дослідних установ.

З урахуванням усього вищезазначеного під відповідальністю науково-дослідних установ пропонуємо розуміти засоби державного впливу примусового характеру на протиправні прояви діяльності науково-дослідних установ з метою недопущення порушення останніми принципу законності, а в разі такого порушення – заради припинення протиправних діянь, поновлення порушених прав і законних інтересів громадянина та людини.

В юридичній літературі в якості класичних видів юридичної відповідальності за законодавством України прийнято вирізняти:

- адміністративну відповідальність;
- відповідальність дисциплінарну;
- кримінальну відповідальність;
- цивільну відповідальність;
- конституційну відповідальність;
- відповідальність міжнародно-правову;
- фінансову відповідальність [6, с. 431; 1, с. 608–613].

Науково-дослідні установи є юридичними особами різної організаційно-правової форми та форми власності, спільною ознакою яких є спрямування їх діяльності – проведення науково-дослідних робіт заради одержання наукового результату. Однак ці установи, будучи суб'єктами права, можуть у своїй діяльності порушувати усталені норми функціонування тих чи інших суспільних інституцій. Причому якщо ці порушення посягають на встановлені нормами права порядки, то вони тягнуть за собою настання адекватної відповідальності. Насамперед, варто визначити, які порушення можуть бути виявленими в діяльності науково-дослідних установ, а значить – до яких видів відповідальності вони можуть бути притягнутими.

Так, закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» передбачає обов'язок органів державної влади України забезпечувати захист права інтелектуальної власності. Зокрема, в ч. 2 ст. 42 вказується, що в разі порушення права інтелектуальної власності його захист здійснюється в порядку, встановленому адміністративним, цивільним і кримінальним законодавством [7]. Тобто тільки в цій нормі передбачається можливість відповідальності науково-дослідних установ. Відповідно, законодавець визначив, що науково-дослідні установи в ході своєї діяльності можуть порушити права інтелектуальної власності. Такого роду правопорушення залежно від (а) характеру існуючих відносин між науково-дослідною установою та суб'єктом інтелектуальної

власності та (б) характеру їх наслідків можуть бути адміністративними, кримінальними і цивільними. А значить такі види відповідальності в конкретному випадку можуть бути притаманні науково-дослідним установам. Зокрема, науково-дослідні установи (їх посадові особи) можуть притягатися до відповідальності за вчинення діянь, передбачених:

– ст. 51-2 (порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності) Кодексу України про адміністративні правопорушення [8];

– ст. ст. 176 (порушення авторського права і суміжних прав) і 177 (порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію) Кримінального кодексу України [9];

– положеннями Книги четвертої (право інтелектуальної власності) Цивільного кодексу України [10].

Окремого нормативно-правового акта, який би визначав імовірні правопорушення науково-дослідних установ та характерну їм відповідальність, немає. Звичайно, така ситуація ускладнює механізм притягнення науково-дослідної установи до відповідальності. Тому спочатку вважаємо доцільним проаналізувати чинну нормативно-правову базу, яка визначає можливі порушення з боку науково-дослідних установ і відповідні їм санкції.

Так, згідно з Положенням про Державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави, науково-дослідні установи, що отримують підтримку з боку держави та діяльність яких має важливе значення для розвитку науки, економіки і виробництва, включаються до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави. Науково-дослідні установи, включені до названого реєстру, повинні дотримуватися певних вимог, закріплених законом «Про наукову і науково-технічну діяльність» та Положенням про Державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави. У разі порушення цих вимог до вказаних науково-дослідних установ можуть застосовуватися санкції у вигляді їх виключення з Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави [7; 11]. Із зазначеного можна помітити, що законодавець не наводить вичерпного переліку вимог, порушення яких тягне до виключення науково-дослідної установи з Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави. До того ж не визначається вид відповідальності. Тому, в першу чергу, спробуємо навести перелік правопорушень, які породжують застосування названої санкції, а потім визначимося з видом відповідальності.

Тож, науково-дослідні установи, включені до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави:

– не можуть змінювати вид наукової і науково-технічної діяльності;

– зобов'язані не менш як 50 відсотків доходу від своєї основної діяльності спрямовувати на проведення ініціативних науково-дослідних робіт та розвиток дослідницької матеріально-технічної бази (крім вищих навчальних закладів);

– забезпечувати не менш як 70 відсотків основної наукової або науково-технічної діяльності в загальному річному обсязі виконаних робіт (крім вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації).

Відповідно, в разі порушення встановлених вимог до науково-дослідної установи може застосовуватися санкція у вигляді її виключення з Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави. Вважаємо, що названа санкція передбачається фінансовою відповідальністю. Остання, будучи лише одним із виявів відповідальності за порушення фінансового законодавства, має складний характер, оскільки повинна включати відповідальність у всіх сферах фінансової діяльності держави (у сферах оподаткування, бюджету, грошового обігу, обігу валютних цінностей тощо). У зв'язку з цим фінансову відповідальність слід розглядати як складний інститут, що включає відносно відокремлені блоки залежно від інституційної належності фінансово-правових норм, що порушуються під час вчинення протиправного діяння у сфері фінансової діяльності держави. При цьому важливою особливістю відповідальності за порушення фінансового законодавства є те, що остання виступає формою реалізації державно-владного примусу, що виникає в разі вчинення порушення приписів фінансово-правових норм і полягає в застосуванні спеціально уповноваженими державними органами до правопорушника передбачених законом санкцій. Відповідальність за порушення фінансового законодавства є складним міжгалузевим правовим інститутом. Це означає, що відповідальність за порушення фінансового законодавства включає як фінансову, так й інші види відповідальності (адміністративну, кримінальну, дисциплінарну тощо) у разі порушення фінансово-правових норм [12, с. 91].

Науково-дослідна установа, будучи юридичною особою та порушуючи своє зобов'язання спрямовувати не менш як 50 відсотків доходу від своєї основної діяльності на проведення ініціативних науково-дослідних робіт та розвиток дослідницької матеріально-технічної бази, вчиняє правопорушення у сфері правильного розподілу бюджетних коштів та грошового обігу. Як наслідок, таку установу виключають з Державного реєстру наукових

установ, яким надається підтримка держави, через що остання позбавляється права користуватися податковими пільгами відповідно до законодавства України. До того ж науково-дослідна установа повинна буде понести матеріальні затрати у вигляді відшкодування державі виділених коштів на проведення науково-дослідних робіт. При цьому якщо такі порушення супроводжувалися привласненням, розтратою майна або заволодінням ним шляхом зловживання службовим становищем з боку службових чи матеріально відповідальних осіб, то останні будуть притягнуті й до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення у вигляді злочину, передбаченого ст. 191 Кримінального кодексу України. Якщо в діяннях посадових осіб науково-дослідних установ вбачаються склади інших кримінальних правопорушень, то вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності за відповідними статтями Кримінального кодексу України.

Окрім зазначеного, посадові особи науково-дослідної установи могли допустити скоєння фінансового правопорушення в силу своєї некомпетентності або недбалого ставлення до виконання службових та/чи професійних обов'язків. У разі встановлення таких проявів до зазначених осіб можуть бути застосовані санкції дисциплінарного характеру у вигляді звільнення з роботи, накладення стягнення і т. п.

Цивільна відповідальність науково-дослідних установ за порушення у сфері наукової та науково-технічної експертизи настає в разі недотримання ними договірних зобов'язань у частині виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, а також порушення договору про надання послуг, передбачених главою 62 (виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт) та ст. 906 (відповідальність виконавця за порушення договору про надання послуг) Цивільного кодексу України [10]. Якщо ж в діях працівників науково-дослідної установи, пов'язаних із проведенням наукової і науково-технічної експертизи, вбачаються порушення трудової дисципліни, то до них можуть застосовуватися санкції, передбачені дисциплінарною відповідальністю згідно з вимогами глави X (трудова дисципліна) Кодексу законів про працю України [13].

Отже, науково-дослідні установи несуть відповідальність за протиправні прояви своєї діяльності. Вид же відповідальності та міра покарання визначаються характером протиправного діяння. Відповідно, науково-дослідні установи (їх посадові особи) за правопорушення можуть притягатися до дисциплінарної, адміністративної, фінансової, цивільної (матеріальної) та кримінальної відповідальності. Проте процедура притягнення вказаних установ і осіб до відповідальності ускладнюється певними факторами.

Зокрема, це відсутність чіткої регламентації порядку притягнення до відповідальності науково-дослідних установ на законодавчому рівні. Більш того, відсутній закон, який чітко б визначав види відповідальності науково-дослідних установ. Тому вважається необхідним заповнити вказану прогалину в законодавчій регламентації питання відповідальності науково-дослідних установ України. Як варіант – це може бути прийняття закону «Про науково-дослідні установи», в якому окремий розділ був би присвячений питанням їхньої відповідальності (видам, санкціям, процедурам притягнення, суб'єктам, уповноваженим притягувати до відповідальності тощо).

Не менш проблемним є питання про те, кого слід притягувати до того чи іншого виду відповідальності – науково-дослідну установу як юридичну особу чи фізичних осіб (посадових осіб цих установ). На наше переконання, вирішення цього питання також повинне бути чітко й вичерпно прописане на законодавчому рівні, щоб не породжувати дуалізму й неузгодженості у правозастосовчій практиці.

Спірним є й питання про виділення такого різновиду відповідальності, як фінансова. Переважна більшість правових актів, що регулює діяльність науково-дослідних установ, прямо вказує на можливість притягнення за правопорушення до адміністративної, цивільної (матеріальної), дисциплінарної та кримінальної відповідальності згідно з вимогами закону. Причому в них відсутні згадування про притягнення до фінансової відповідальності, що, звичайно, є вагомим упущенням. Останнє беззаперечно потребує вирішення.

У силу новизни інституту застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру не зрозумілим залишається порядок безпосереднього застосування вказаних заходів, зокрема по відношенню до науково-дослідних установ. Тому пропонуємо закріпити вирішення вказаних питань шляхом прийняття згаданого вище закону «Про науково-дослідні установи».

Таким чином, питання відповідальності науково-дослідних установ є досить складним і в той же час малорозробленим. У зв'язку з цим існує потреба в заповненні існуючих прогалин у цій царині заради забезпечення виконання основних функцій юридичної відповідальності – захисту й охорони прав, свобод і законних інтересів громадян і людей. Основною проблемою в частині регулювання питання відповідальності науково-дослідних установ є низька їх нормативно-правова розробленість. Тому основним напрямком і способом удосконалення названого інституту є прийняття закону України «Про науково-дослідні установи», в якому б чітко визначалися поняття, види, суб'єкти відповідальності, санкції та порядок їх застосування.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / Скакун О.Ф. – Видання 2-е, перероблене і доповнене. – Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
2. Комзюк А.Т. Адміністративна відповідальність в Україні : [навч. посіб.] / [Комзюк А.Т., Гуменюк В.А., Джагунов Г.В. та ін.] ; за заг. ред. А.Т. Комзюка. – 3-тє вид., доопр. – Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – 80 с.
3. Бутько З.М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень : дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.07 / Бутько Захар Миколайович. – Запоріжжя, 2005. – 258 с.
4. Басін К.В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини : дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01 / Басін Кирило Володимирович. – Київ, 2006. – 214 с.
5. Зелена О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Зелена Олена Володимирівна. – Київ, 200. – 215 с.
6. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Вид-во «Юрид. думка», 2011. – Т. 1 : А – Г. – 656 с.
7. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/848-19/ed20171011>
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
9. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
10. Цивільний кодекс України : закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
11. Про затвердження Положення про Державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави : постановка Кабінету Міністрів України від 23.04.2001 р. № 380 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – С. 140. – Стаття 751. – Код акту 18546/2001.
12. Фінансове право : [підручник] / [М.П. Кучерявенко, Д.О. Білінський, О.О. Дмитрик та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. М.П. Кучерявенка. – Х. : Право, 2013. – 400 с.
13. Кодекс законів про працю України : закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50.

Анотація

Манжула А. А. Основні правові аспекти відповідальності науково-дослідних установ. – Стаття.

У статті проведено аналіз наукових поглядів правників на питання відповідальності. Запропоновано авторське визначення поняття відповідальності науково-дослідних установ. Акцентовано увагу на відсутності єдиного нормативно-правового акта, який би визначав характерну їм відповідальність. Окреслено коло проблем вдосконалення відповідальності науково-дослідних установ.

Ключові слова: науково-дослідна установа, відповідальність, вдосконалення, проблема, види юридичної відповідальності.

Аннотация

Манжула А. А. Основные аспекты ответственности научно-исследовательских учреждений. – Статья.

В статье проведен анализ взглядов ученых по вопросу ответственности. Предложено авторское определение понятия ответственности научно-исследовательских учреждений. Акцентируется внимание на отсутствие единого нормативно-правового акта, который бы определял характерную для таких учреждений ответственность. Очерчен круг проблем совершенствования ответственности научно-исследовательских учреждений.

Ключевые слова: научно-исследовательское учреждение, ответственность, совершенствование, проблема, виды юридической ответственности.

Summary

Manzhula A. A. Basic legal aspects of the visuality of the numerous-dosilidnikh installations. – Article.

The article analyzes the views of scientists on the issue of liability. The author's definition of the responsibility of research institutions. The attention absence of a single legal act, which would define the characteristic of such institutions responsible. It outlined the range of issues of improving accountability of research institutions.

It is noted that research institutions are responsible for the unlawful manifestations of their activities. The type of liability and the degree of punishment are determined by the nature of the wrongful act. Accordingly, research institutions (their officials) for the offense may be subject to disciplinary, administrative, financial, civil (material) and criminal liability.

Key words: research institution, responsibility of improving the problem, types of legal liability.